

A GLOBALIZÁCIÓ ÉS A 21. SZÁZAD GEOPOLITIKAI KIHÍVÁSAI

Dr. Bayer József, az MTA rendes tagja
a Zsigmond Király F iskola rektora
bayer@zskf.hu

A klasszikus geopolitika még els sorban a területileg szervezett államok hatalmi politikájáról és az er források feletti rendelkezésért zajló stratégiai küzdelemről szólt. Középpontjában a konfliktusok álltak, lényege a harc a hatalomért és befolyásért az államilag szervezett társadalmak között, amely meghatározza a szövetségkötés és ellenségeskedés alternatíváit is. A globalizáció korszaka azonban új típusú geopolitikai gondolkodásmódot eredményezett. Bár ez az új, ún. kritikai geopolitikai irányzat még messze nem egységes, de vitathatatlan tényként kezeli az állam szerepkörének, szuverenitásának alapvet átalakulását. A tanulmány bemutatja a geopolitikai gondolkodásmód átalakulását, s így keres választ arra, hogy várhatóan milyen lesz a 21. század világa, s az emberiség el tt álló kérdések (pl. az energiaválság) milyen új típusú geopolitikai megközelítést tesznek szükségessé.

*Űgy t nik, súlyosan szétzilálódik az állam-alapú világ, amelyben kifejl dött és amelyre vonatkozik a modern geopolitikai képzel er .ö
John Agnew¹*

A 20. század végén felgyorsult globalizáció mélyreható gazdasági és politikai változások egész sorát indukálta, amelyek a korábbi geopolitikai er viszonyok megbomlását eredményezik. Elég olyan világtörténelmi súlyú eseményekre utalni, mint a hidegháború vége, a keleti blokk és a Szovjetunió felbomlása, Kína gazdasági hatalmának növekedése, az iszlám terrorizmus és az ellene folytatott háborúk, hogy érzékeltessük, mekkorát fordult a világ egy negyedszázad alatt. A determináció irányát tekintve lehetnek viták arról, hogy e változások mennyire mozdítják el maguk a globalizációt, és mennyiben annak egyenes következményei, egy azonban bizonyos: e változások a hatalmi er viszonyok további jelent s átrendez dését vetítik el re a második évezred küszöbén. A napi híradásokat ugyan f ként a látványos politikai összeomlások, államok szétesése, polgárháborúk és véres terrorcselekmények uralják, amelyek mintegy természeti katasztrófákként sújtják az emberiséget. De a globalizáció sok apró változásból tev dik össze, amelyek valamennyien emberi aktivitás eredményei. És valószínűleg leg fontosabbak azok a búvópatakként zajló gazdasági és kulturális változások, amelyek lassan kikezdek, alámossák a fennálló rend pilléreit, végül bomlasztják a megkövesedett uralmi viszonyokat. E változások folyamánként pedig sorra elavulnak a hatalom térbeli szervez désér l és eloszlásáról szóló geopolitika korábbi doktrínái. Átalakulnak a politikai földrajz hagyományos képzetei is,

amelyekben a főbb kollektív szereplők, mindenekelőtt az államok megjelenítik saját helyzetüket környezetük és a többi szereplő viszonylatában.²

A geopolitika története persze példa arra is, hogy **a politika és földrajz viszonyának felfogása maga is mennyire változik**. A földrajzi tényezők politikai szerepét - főként a hatalmi vetélkedés és háborúk szempontjából - már az ókori történetírók is kiemelték, és ez a tradíció sokáig élt a földrajzi determinizmus különböző formáiban. J. Agnew szerint az emberi társadalmak mindig földrajzi-térbeli terminusokban jelenítették meg saját közösségüket és riválisaikat, ily módon gondoskodva a kollektív identitás kialakításáról. (*Agnew: Geopolitics, passim.*)

A geopolitika az újkor óta összekapcsolódott a globalizációval, bár a két fogalom egymás ellentétéként is felfogható. John Agnew koncepciója inkább a két fogalom kölcsönviszonyát, Brian W. Blouet megközelítése inkább a két ellentétet illusztrálja. Az első megközelítésben a két fogalom bizonyos értelemben eleve feltételezi egymást; a másodikban kizáró viszonyban vannak egymással. Paradox módon mindkét állítás racionálisan indokolható. A politikai földrajz neves tudósa, John Agnew szerint geopolitikáról valójában csak azóta beszélhetünk, hogy az újkorban a modern területi államok eleve egy globálisnak elgondolt nemzetközi rendszer részeként jöttek létre. (Ezt nevezik vesztfáliai államrendszernek.) Az európai hatalmak képviselik a nagy földrajzi felfedezések nyomán megkonstruálták egy kerek világ (a glóbusz) képét, amelyben elhelyezték magukat, mindjárt az emberi fejlődés csúcán állóként is tételezve saját országukat. A térbeli differenciákat ezáltal egy evolúciós keretbe helyezték el, időbeli, civilizációs fejlettségi különbségekként is megjelenítve. A világtérsegeknek és azok politikai tagolásának ábrázolására hosszú időszakon át a gyarmati uralom érdekei és szemléletmódja nyomta rá a bélyegét (*Agnew: Geopolitics, loc. 493. skk.*)

A politikai földrajz a politikai egységek egymáshoz való viszonyát vizuálisan jeleníti meg, és az államok a társadalmi teret tagoló földrajzi terminusokat használják öndefinícióként és másoktól való elhatárolódás céljára. Ezek azután építőkövei lesznek a különböző geopolitikai koncepcióknak. A térképek az ismert világot ragadják meg, amelyen kívül a káosz és a vad természet viszonyai uralkodnak. Olyan ellentétpárok, mint a Kelet és a Nyugat, az Észak és a Dél, a központ és a periféria stb. fogalmai, kezdettől a tájékozódást szolgálták egy világhatalmi térben, amelyen belül minden lokális hely csak a globális térben értelmezhető és nyeri el a helyi értékét. A geopolitikai képzelet éppoly objektívnek tételezi magát, mint a térkép: a szelektivitás azonban már bele van rajzolva a térképbe, elnevezésekként, kitüntetett helyekként, központi és perifériális pontokként, azonosításra

szolgáló hálóként ó mint a hosszúsági és szélességi körök ó, amely megragadja a világot. Eközben minden geopolitikai koncepció valójában emberi konstrukció, amelynek fogalmai egy sajátos világlátást fejeznek ki, miközben politikai törekvéseket is magukban foglalnak, a kívánatos viszonyokat egyfajta természeti determinációként rögzítve. Ennek kézenfekvő formája a földrajzi helyek és térségek, síkságok, hegyek és folyók stb. politikai jelentőségének, főleg a határmegvonásokban való döntő szerepének feltételezése. A geopolitika egyben e szemléletmód érvényesítése a hatalmi aspirációk alátámasztására és igazolására. Ennek során az államilag szervezett társadalmak belső és főleg külső konfliktusaiban meghatározott természeti tényezők fontosságát emelik ki, mintegy naturalizálva az uralmi aspirációkat. (*Agnew, Geopolitics, loc. 816, 1523. skk.*) Számtalan mítosz született ebből, elegendő itt a magyar honfoglalás mitikus elbeszéléseire és azok máig ható reminiscenciáira utalunk. Mindebben nemcsak a földrajzi topográfia játszik szerepet; lényegében hasonló naturalizáción alapszik egy adott területen élő népesség különösségének állítása (vö. *Agnew, uo. loc. 2398.*), vagy meghatározott lelki alkatának vélelmezése (ld. ősnemzeti karakter), amelyet persze gyakran ugyancsak összefüggésbe hoznak földrajzi tényezőkkel, illetve vallási vagy kulturális jellemzőkkel is. A térbeli képzetek átfordítása időbeliekre, egy evolúciós vonal mentén egyfajta értékhierarchiába sorolta be az egyes társadalmakat, s ez nagyon szemléletesen mutatja meg minden ilyen koncepció ideológiai kontextusát. Ennek kifejeződése az is, amikor térségi integrációk elnevezése már önmagában értékfogalomává válik, mint pl. Európa az európaiság megítélésében. Ahogy haladunk nyugatról keletre, az országok és népek egyre kevésbé számítanak európainak, függetlenül attól, hogy földrajzi értelemben hol húzódnak Európa határai.

A korunkban felgyorsult globalizáció, mint az emberiség egységesülésének folyamata mindennél jobban viszonylagossá teszi az ilyenfajta megállapítások érvényességét, és ezzel együtt feltárja a geopolitikai doktrínák viszonylagosságát is. A **škritikai geopolitikaó irányzatának** írói (Geraróid Ó Tuathail, Simon Dalby, Paul Routledge), nagy súlyt helyeznek arra, hogy leleplezzék az egyes geopolitikai iskolák és koncepciók mögött álló hatalmi érdekeket, amelyeket a geopolitikai törekvések szolgálnak. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy a geopolitikai gondolkodás megszűnne, és az új világhelyzetből eredő konfliktusok ne szülnének új geopolitikai doktrínákat a sajátos elkülönülési, identitásteremtési szükségletek és hatalmi érdekek, aspirációk kielégítésére.

A globalizáció és a geopolitika fogalmait ellentétesnek feltételező koncepciót képviselő Brian W. Blouet, a **történelemben egymást váltó trendekként ábrázolta a globalizáció, illetve a geopolitika időszakait.** (*Blouet, 2001. passim.*) Az érvényes nemzetközi rend

szétesését mindig új integrációs törekvések és új egyensúlyi állapot követi, az integrációkat újabb fragmentáció; a békésebb időszakokat a konfliktusok kiélezésének korszakai váltják fel és viszont. Példaként a hidegháború végét és a Szovjetunió összeomlását a globalizációs trend diadalának tekinti, de arra is figyelmeztet, hogy ez a trend nem tarthat örökké. Akár egy váratlan esemény is (mint amilyen lett például a New-Yorki World Trade Center tornyainak lerombolása), vagy a gazdasági prosperálás megszakadása egy általános recesszió vagy válság nyomán (aminek épp ma vagyunk a tanúi) megfordíthatja a globalizáció trendjét, és újra a konfliktusokat, a geopolitika fő kérdéseit állítja előtérbe.

John Agnew a geopolitika történetét tárgyalva három nagy korszakát különböztette meg, a civilizációs, a naturalizált és végül az ideologikus geopolitika típusairól szólva (*Agnew, Geopolitics, loc. 2212 skk.*). Mindegyik a térnek, a földrajzi helyeknek és a népeknek más-más reprezentációjából indult ki. Az első a középkor vallásos világképét váltotta fel (melynek centrumában a keresztény világ állt) egy racionálisabb kozmopolisszal, amely a 19. század közepéig tartott. Ez az európai hatalmak erőegyensúlyán és összjátékán, valamint a brit gazdasági dominancián alapult. Ezt az arisztokrácia és a polgári elit alkotta meg, és a francia forradalom által generált nacionalizmust volt hivatott megfékezni. Áthatotta a Nyugat és Kelet ellentéte, egész kontinensnyi területek, civilizációk víziója. A 19. század végén ennek helyét mégis egyre inkább a területileg szervezett államok, illetve a nemzet egyesítése alapján létrejött, kulturálisan is homogén nemzetállamok egymással szemben rivális rendszere vette át, amelyek egyetlen nemzeti közösséggé naturalizálták az államok korábban gyakran igen heterogén társadalmát. A nemzetállami rivalizálás és a világ újrafelosztására irányuló harc, az imperializmus kora végül az I. világháborúba torkollt.

A geopolitikai gondolkodás harmadik típusa J. Agnew szerint az ideologikus geopolitika volt, amely a hidegháború logikáján alapult. A bipoláris világrend idején a konfliktusoknak egy hierarchiája érvényesült, amelyben a fő ideológiai és szuperhatalmi ellentét maga alá rendelte a többi. A hatalomért és befolyásért folyó küzdelem emiatt néhány olyan konfliktust is besorolt a hidegháborús ellentétbe és ellenségeskedésbe, amelyeknek egyébként egészen más volt az alapja és a motivációja. (Ld. a kubai konfliktust és a vietnami háborút, de igaz ez sok nemzeti felszabadító mozgalom által teremtett állam bizonytalan politikai identitására is.)

A konfliktusokban tobzódó 20. század bizvást tekinthet a geopolitika fő korszakának; nem ok nélkül adta a századot áttekinthető vének a katasztrófa évszázada címet a jeles történész, Joseph Eric Hobsbawm. Befolyásos geopolitikai koncepciók és doktrínák persze régóta születtek: ilyen volt már a tordesillas-i szerződés, amely pápai

közvetítéssel osztotta portugál és spanyol gyarmati befolyási övezetre a világot, a hatalmi egyensúly elméletek a Szent Szövetség idején, vagy később a Monroe-doktrína (Amerika az amerikaiaké jelszóval) és hasonló, melyek nagyhatalmi egyezségek és ambíciók térbe vetített kifejezései voltak. De a 20. század elejétől valószínűleg kezdtek a geopolitikai doktrínák, amelyek jelentős politikai befolyással is bírtak az egyes nagyhatalmak külpolitikai döntéseire. **Halford Mackinder koncepciója a heartland-ról**, a központi és a peremországok (pivot areas and rimland) szerepéről a hatalmi játszmában - bár szemléletmódja részben az angol imperialista gyarmati politika igazolása - mindmáig hat. (Visszaköszön pl. Brzezinskinek A nagy sakktabla című művében, amelyben a szerző a jövőbeni békét az amerikai birodalmi hegemonia megőrzésétől teszi függővé, amely képes ellenkezés alatt tartani az eurázsiai földrész hatalmait.) A geopolitikai gondolkodást mindenekelőtt a német imperializmus, kiemelten Karl Haushofernek a hódítás ideológiáját alátámasztó geopolitikai iskolája hozta rossz hírbe. A náciizmus egész népek leigázása és elpusztítása árán kívánt hatalmi szupremáciát teremteni, és expanzív uralmának igazolására nagy térségek és egész népek felett geopolitikai nézetekre is támaszkodott. Persze a politikai földrajz korabeli iskoláinak mindegyike tartalmazott többé-kevésbé nemzeti elfogultságokat, és a birodalmi háborúkat is, de a II. világháború veszteségein a győztesek könnyebben szelverhették a portó.

A geopolitikai koncepciók természetesen nem születtek meg a II. világháború végével. A *containment*, a kommunizmus feltartóztatásáról szóló, eredetileg George Kennan által megfogalmazott, és Truman amerikai elnök által meghirdetett doktrína, vagy a dominó-elmélet a hidegháborús konfrontáció túlideologizált időszakában éppúgy geopolitikai doktrína, mint másfelől a zsdanovi anti-dominó vagy a brezsnyev-doktrína.

A **hidegháború végével** azonban remélhető, hogy a nukleáris katasztrófával is fenyegetés ellenségeskedés és szuperhatalmi versengés végével egészen új korszak kezdődik, és vele **új geopolitikai gondolkodás** is, amely megpróbálja értelmezni az új világrendet. Gorbacsov új politikai gondolkodása is már éppúgy ebbe a sorba tartozik, mint az idősebb Bush elnöknek az új világrendre vonatkozóan meghirdetett koncepciója. A világ politikai térképe a hidegháború végével jelentősen átrendeződött, ami új értelmezések és elméletek után kiáltott a külpolitikai gondolkodásban is. A geopolitika a helyi és regionális változások dinamikáját egy átfogó globális térben helyezi el, ami segíti népszerűségét, mert könnyen felfogható, vizuális kifejezést ad a változásoknak. Az új világhelyzettel adott geopolitikai koncepciók objektívebbnek is tűnnek fel, mint más, direkt politikai ideológiák elfogultnak ható értelmezései.

Az új világhelyzet értelmezésére irányuló elméleti igény számvetések közül kiemelkedik Samuel Huntingtonnak a civilizációk ütközése c. koncepciója, amely a korábban domináns nemzetállami, majd ideológiai konfliktusokat geo-kulturális konfliktusokká transzponálja. (*Huntington, 1998.*)

De a jelentős újítások közé tartozik a **geo-ökonómia Edward N. Luttwak által kifejtett koncepciója**, amely az állami szereplők mellett a gazdasági kapcsolatok szorosabbá válásával, egy összefonódó globális gazdaság kialakulásával jellemzi az új világhelyzetet, melynek során elsősorban a gazdasági erőforrásokért folyik a küzdelem. (*Ld. Luttwak, in: Ó Tuathail et al., 2001*). Nem kevésbé jelentős a klímaváltozással és az ökológiai fenyegetettséggel összefüggő politikai irodalom jelentős része is, amely a fenyegető új veszedelemeket gyakran természeti kategóriákban fogalmazza meg.

Geopolitikai szempontból Robert Kaplan a *The Coming Anarchy* c. műve érdemel itt említést, amely a társadalmak összeomlásából és az ökológiai katasztrófákból eredő konfliktusok sokasodását jövendőli a következő évtizedekben. A geopolitika szempontjából fontos meglátása, hogy a jövő konfliktusai dominánsan nem az egyes területi államok ütközéséből erednek, hanem a források hiánya és a népességnövekedés országokon belüli, kezelhetetlen konfliktusok sorozatát eredményezheti, amelyek az államrend felbomlásához vezetnek. Kaplan a *The Coming Anarchy* című írásában a nemrég a gyarmati sorból felszabadult afrikai országok növekvő anarchiáját a globalizálódó világ minden bajának jelképévé emelte. A túlnépesedés, a drámai környezetpusztulás, járványok, a bűnözés, a javak és források szűkössége, a menekültek tömeges vándorlása, a nemzetállamok növekvő eróziója és a határok elmosódása mind megtalálható itt. Szilárd közrend helyett magánhadseregek dúlnak, vagy biztonsági szolgálatok, nemzetközi drokartellek uralkodnak, és az egész társadalom ó Kaplan szavaival ó belesüllyed egy premodern formátlanságba. A központi kormányok hatalma könnyen elillan, törzsi háborúság dúl és regionális kiskirályságok hatalmasodnak el. A városok példátlan tempójú növekedése nem valódi urbanizációt takar, hanem csak a vidékről menekülő embertömegek zsúfolódnak össze a közművek minden nemét nélkülöző favellákban. S ez a fejlemény nemcsak Afrikát sújtja, a harmadik világ országainak jó részében ökológiai idő bomba ketyeg, amely a túlnépesedéssel súlyosbítva beláthatatlan következményekkel járhat. Nincs az a gazdasági modernizáció, ami gyors megoldást kínálna ezekre a problémákra, s a belülről fakadó társadalmi és politikai destabilizálódásra. Ebből vonja le a szerző azt a következtetést, hogy - rációfólvá Fukuyama optimista utópiájára - a demokratikus kapitalizmus minden bizonnyal nem lesz a történelem utolsó szava; talán rosszabbra kell felkészülnünk. A demokratikus kormányzatok nem

képesek kezelni a globalizációval járó új konfliktusokat, amelyek egész régiókat tesznek kormányozhatatlanná. A migráció növekvő áradata teljesen imagináriussá teszi az amúgy is mesterségesen meghúzott határokat. Megváltozik a háború természete is: az államok közötti nagy fegyveres konfliktusok helyét az úgynevezett alacsony intenzitású konfliktusok sokasága váltja fel, amelyek faji és kulturális ütközési vonalak mentén zajlanak. A küzdő felek nem is válnak el mindig világosan egymástól, és civilek is tömegével esnek áldozatul az összecsapásoknak, elmosódik a határ a háború és a békés növekedés között. A nemzetközi terrorizmus terjedése csak következménye mindezeknek a halmozódó problémáknak.

Kaplan ennek a pesszimista diagnózisnak a politikai következtetéseit *„Was Democracy just a Moment?”* című írásában is megemlíti. (In: O’Meara et al, *Globalization Reader*, 2000.). Állítása szerint a szegény országokban szorgalmazott demokrácia az említett körülmények között csupán a tekintélyuralom új formáit segíti elő. A választásokon szerzett népi felhatalmazás számos despotikus rezsim számára nyitott utat, olyan társadalmakban, melyekben hiányzanak a demokrácia gazdasági és kulturális alapjai. A többpártrendszer elterjedése például sok országban az etnikai és vallási villongások új korszakát vezette be, korábban egymással békében élő kisebbségek között is, amelyek most politikai képviselőket nyerve, egyszerre fenyegetnek egymás hatalmát, különösen azokat, akik kormányzati pozícióba jutva az állam minden hatalmi eszköze felett rendelkeznek. Ami Kaplan pesszimista látásmódjában azonban kimarad, az nem más, mint a vezető nagyhatalmak felelőssége a viszonyok ilyen elfajulásáért. Miként a kritikai geopolitika képviselője, S. Dalby írja, Kaplan egyrészt elhanyagolja a gyarmati múlt befolyását, másrészt a későbbi neokoloniális gazdaságpolitikát. Egyrészt ismert, hogy a gyarmatosítók vonalzóval húzták meg a határokat, átszelve a természetesen létező határokat, amelyekről annyira szó esett a hagyományos geopolitikában; sok mai konfliktus forrása ez. Másrészt a nemzetközi kereskedelmi korlátok, valamint a nagy transznacionális vállalatok uralma az élelmiszer-termelésben és kereskedelemben, hátrányosan érintették a volt gyarmati országokat, monokulturákat eredményezve, amelyek élelmezési válságokat okoztak és külső eladósodást idéztek elő. A környezeti pusztulás pedig a nyersanyag- és energiakitermelő ágazatokban igen gyakran a transznacionális társaságok által ellenőrzött rablógazdálkodásnak köszönhető. Nem természetesen, malthusianus hiánygazdaságról van szó, hanem a szűkös feltételeit az egyenlőtlen társadalmi, gazdasági és hatalmi viszonyok termelik újjá, és ez okozza a kétségkívül hatásosan ábrázolt konfliktusok zömét (Dalby, in: *Ó Tuthail 198. o.*).

A nemzetközi kapcsolatok ma domináns elméletei a geopolitikát többnyire már nemcsak a nemzeti érdekek alapján kívánják értelmezni. A hagyományos, földhöz ragadt

nemzeti vagy államhatalmi érdekek érvényesítési törekvésén alapuló felfogást meghaladva, mindinkább a stabilitás és fenntarthatóság szempontjai kerülnek előtérbe egy globálissá kitágult térben. **A volt nemzetbiztonsági tanácsadó Zbigniew Brzezinski már említett könyve, *„A nagy sakkjátszó” (Brzezinski, 1999, 1997) ebben az értelemben jelentős újrafogalmazása is a geopolitikai gondolkodásnak.*** Bemutatja, milyen nagyhatalmi stratégiai játszma zajlik a hatalom és az erőforrások elosztása érdekében a mai világban. A geopolitika fogalma ugyanakkor már nem jelent önkvetlenül átkapcsolódást. Éppúgy irányulhat egy nemzetközi békerend megteremtésére és fenntartására, akár egy amerikai hegemónia fenntartásától reméljük ezt, mint Zbigniew Brzezinski, akár ellenkezőleg, egy multipoláris világ kialakulásától, amelyben megoszlik a hatalom és a felelősség a világ új békés rendjének kialakításáért és fenntarthatóságáért.

Ez a változás már önmagában is a globalizációs folyamat eredménye, amely jelentős kihívást intéz a korábbi geopolitikai gondolkodás nemzetközi szkebl ségével szemben. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lennének átváltók, amelyek kívül esnek a geopolitikai gondolkodás horizontján, amint azt a kritikai geopolitika képviselői néven is nevezik.

A globalizáció kihívása és a geopolitikai gondolkodás

A globalizáció felgyorsulása mindenesetre komoly kihívást intéz a hagyományos geopolitikai gondolkodás ellen. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy a folyamat jellemzően éppen az ún. **„de-territorializálódás”,** azaz a területi-földrajzi korlátok lebontása, a határok légyesítése. **Ezáltal a területi államok kizárólagossági igénye a politikai szerepre nemzetközi szinten meggyengül, viszonylagossá válik, és fokról fokra átadja a helyét egy jóval összetettebb, többszereplős nemzetközi társadalomnak.** Politológusok ezt úgy fejezik ki, hogy a külpolitika és a belpolitika határai elmosódnak a globális térben. A globalizáció legfontosabb ismérvének nem ok nélkül éppen a területi államok szerepének a csökkenését tekintik, még ha sokan vitatják is ezt. Miként James N. Rosenau írja: *„A most kialakuló korszak alapját képező szignifikáns átalakulásnak talán a legfontosabb vonása az állam és a területiség szerepének csökkenése.” (Rosenau, 2008. 8. o.).* Túlzás lenne azt állítani, hogy az állam elveszti minden hatalmát és befolyását, de a csökkenés mégis jelentős és tartós tendencia; az állami autoritás érvényesítésének képessége azzal együtt hanyatlak, hogy az autoritásnak számos más forrása jelenik meg egy adott állam felségterületén belül is. Ez mindenekelőtt a transznacionális társaságokra vonatkozik, amelyek anyagi hatalmuknál

fogva gyakran jelentős politikai tét kével is rendelkeznek. Hiszen némelyik transznacionális társaság éves bevétele a nemzetgazdaságokéval vetekszik; a száz legnagyobb méretű gazdaságok közül 49 a nemzetállamok, de 51 már a transznacionális vállalatok sorába tartozik. (*Simon Dalby, in: Ó Tuathail, 306. o. (loc. 9110)*). Az általuk biztosított munkahelyek, bér- és adójövedelmek, az általuk eszközölt beruházások, fejlesztések nélkül nehéz válságmentes gazdasági növekedést biztosítani. A kormányok elemi érdeke ezért az öbefektet barát üzleti környezető biztosítása a számukra, amiből következik, hogy gazdaságpolitikai döntésekben is gyakran hozzájuk igazodnak, vagy legalábbis tekintettel vannak az érdekeikre.

A gazdasági globalizáció végső soron a nemzetállami szuverenitás bizonyos kiüresítéséhez vezet, hiába garantálja azt elvileg és formálisan a nemzetközi jog. Azáltal, hogy minden akadályt elgördítenek a pénz és a tőke szabad mozgása előtt, a területi államok vagy nemzetállamok mégis fokozatosan elvesztik a kizárólagos ellenőrzést a felségterületükön zajló társadalmi folyamatok felett, éspedig nemcsak a gazdasági döntések terén, de egyre több olyan területen is, amiről addig csak az államok legitim kormányzata hozhatott szuverén döntéseket, mint a költségvetési és monetáris politika, a szociálpolitikai kiadások mértéke, stb.

A munkaerő mozgása maga persze sohasem volt annyira szabad, mint amennyire szabad a pénztőke, az áruk és szolgáltatások áramlása. Ez a tény az utóbbi években a bevándorlási politikáról, a migrációról folyó vita nyomán éppenséggel a kül- és belpolitikai konfliktusok egyik gyújtópontjává is vált. A neoliberális gazdaságpolitika jegyében zajló gazdasági globalizáció, a transznacionális vállalatok gazdasági terjeszkedése előtt tornyosuló jogi és politikai akadályok elhárítása, a pénz- és tőkepiacok globális hálózatba szerveződése mégis nagymértékben korlátozza az államok többségének gazdasági szuverenitását, és ezzel együtt azt a lehetőséget is, hogy saját állampolgáraik mozgását és gondolkodását a korábbihoz mérten ellenőrzésük alatt tartsák.

Természetesen az államok és kormányok korlátozottabb szuverenitásának vannak egyéb okai is, mint amilyen például a társadalmi újratermelés természeti erőforrásainak korlátozottsága, a környezetrombolás veszélyei, melyek még alig szerepelnek a transznacionális társaságok költségvetésük között, miközben a hatások mégis közvetlenül a helyi társadalmakat sújtják, az ott élők életjövését fenyegetve. Az ebből eredő problémák megoldásához pusztán nemzetállami szinten és helyi keretek között nincs sem pénzügyi fedezet, sem elegendő más eszköz.

A klasszikus geopolitika még els sorban a területileg szervezett államok hatalmi politikájáról és az er források ó mind a humán, mind a természeti er források ó feletti rendelkezésért zajló stratégiai küzdelemről szól. Középpontjában els sorban a konfliktusok álltak, lényege a harc a hatalomért és befolyásért az államilag szervezett társadalmak között, amely meghatározza a szövetségkötés és ellenségeskedés alternatíváit is. A globalizáció el terében viszont az együttműködés keresése áll (olykor kikényszerítése a rosszabb választás terhe mellett). Széles körű nemzetközi munkamegosztás, a termelési és kommunikációs folyamatok hálózatba szervezése, és mindennek folyamányaként a térségi integrációk erősödése a lényege. A globalizáció és a geopolitika azonban nem kiegészítések egymáshoz képest, nem szimplán választható alternatívák. Valójában **a globalizáció gyökeresen megváltoztatja a geopolitika hagyományos eszköztárát is**, azáltal, hogy széttördeli, felmorzsolja azokat a viszonyokat, amelyek a társadalmilag és kulturálisan viszonylag homogén nemzetállamok alapját adták. Ennyiben átalakítja a politika napirendjét és beszéki a nemzeti politika mozgásterét. Ezért jogos James N. Rosenau-nak az a felvetése, hogy a globalizáció hatására a politikában egészen más kérdéseket kell feltenni, mint eddig, meg kell változnia a kutatás fókuszának, és más válaszokat kell találni az általa el idézett konfliktusokra is. (*Rosenau, ibid.*) Téves és leegyszerősít lenne ugyanis azt feltételezni, hogy a globalizáció egy homogén világtársadalomhoz vezet, amelyen belül a konfliktusok helyett valamiféle harmónia uralkodik majd.

A továbbiakban elször a társadalmon belüli új konfliktusokat vesszük röviden szemügyre, azután áttérünk arra, hogy a változatlanul nemzetállamokból álló nemzetközi rendszer milyen új kihívások és hatalmi átrendezés elé néz a globalizáció további folytatódása esetén a következő évtizedekben.

A globalizáció nagyon is ellentétes hatásokat generál. Egyfelől integrálóan hat, másfelől fragmentál; széttördeli a korábbi politikai struktúrákat, feloldja belső kohéziójukat, zavaros és nehezen áttekinthető viszonyokat, új identitásokat, bizonytalan lojalitásokat teremtve. Ezt az ellentmondásos tendenciát nevezi James N. Rosenau **fragmegrációnak**. A globalizáció és a geopolitika ellentétes felfogásában mindenesetre a globalizációnak jut az integráció, a geopolitikának az elkülönülés, konfliktus és hatalmi küzdelem szerepe. A globalizáció eszerint a gazdaság, a politika, a kultúra (médiavilág) sajátos homogenizálódásáról, a geopolitika viszont éppen az ellenkezőjéről szól, az elkülönülésről és konfliktusról a sajátos érdekek és értékek alapján, amelyek a területi államok között fennállnak.

A globalizációnak természetesen számos túlzottan optimista verziója akad. ŐA Föld laposő, amint ezt Thomas L. Friedman, a New York Times tudósítója provokálón megfogalmazta azonos című könyvében. (*Friedman, 1999*) Az informatikai forradalom áldása következtében a globális világ űgybe van drótozvaő, egyetlen hálózatot alkot. A forráskihelyezés, a nemzetközi munkamegosztás ezen új formája, a termelési és ellátási láncolatok egységbe fogják a világot, ezáltal esélyt adnak a kiegyenlítésre, az elmaradottabb térségek felzárkózására is. E tézis szerint a globalizáció folyamatában mindinkább eltűnnek a nemzetek közötti korábban éles különbségek. A korábbi nacionalizmusokat egyfajta kozmopolita meggyőzés váltja fel: a világot mindinkább közös értékek és egyazon gazdasági törvények vezérlik, eggyé válik az emberiség - ez a globalizáció ún. űsagájaő.

A geopolitika ezzel szemben változatlanul a területileg szervezett társadalmak közötti hatalmi vetélkedésről, konfliktusról szól. Világunk politikai megosztottságát tárja a szemünk elé, mindenekelőtt a nagyhatalmak változatlan, gyakran ádáz küzdelmét azokért az anyagi és szimbolikus javakért, amelyek megélhetésük és gazdagságuk forrásai. Ez a képzet táplálja a globalizációval történő szembeszegülés energiáit is: eszerint fel kell lépni a globális gazdasági űjuggernauttal szemben, amely űfelfaljaő a helyi társadalmakat és kultúrákat. A globalizáció eszerint nem olyan végzet, amelyet ellenállás nélkül el kellene fogadni. A szabad kereskedelem és fogyasztás nem minden, vannak értékeink, vallásiak, nemzetiak, etnikai eredetűek. Az emberiség ún. űlapos egységeő helyett az egyes emberi közösségek különbözni is akarnak, meg őrizve különösségüket, a kulturálisan ő és vallásilag is ő meghatározott sajátos életformáikat.

A globalizáció ellentendenciái azonban abban a csapdában vergődnek, hogy ha eredményesek akarnak lenni, maguknak is azokra az eszközökre kell támaszkodni, amelyeket a globalizáció teremtett meg. Eközben ellentétbe kerülnek egymással a tradicionális kultúra és tekintélyuralom elvei és az új kommunikációs technológia, illetve az ezeken is nyugvó új társadalmi szerveződések demokratikus potenciálja és szellemi nyitottsága, ami a hagyományos viszonyok további bomlasztását eredményezi. Nincs könnyű megoldása ennek a képletnek.

A felgyorsult globalizációs folyamat hatásai szerteágazóak és ellentmondásosak, és ennek megfelelően változik az eredményeihez való viszony is. Geopolitikai szempontból mindenekelőtt a hatalmi viszonyok átrendeződéséről van szó, amely először csak lappangva jelentkezik, hogy azután mind látványosabban törjön utat magának. A globális hatalmi rendszer átalakulásának és benne Amerika szerepének leírásával foglalkozik Zbigniew

Brzezinski már idézett m vében. Mint megállapítja, ŐAmerika vezet szereppel rendelkezik a globális hatalom négy dönt fontosságú területénö (*Brzezinski, 1999. 35. o.*). Katonailag az amerikai üt er nek nincs riválisa, globálisan bárhol bevethet , Őhigh-techö felszereltség és irányítású hadsereggel rendelkezik. Az Egyesült Államok a világ gazdaság centruma, a globális gazdasági növekedés motorja. Technológiai szempontból a csúcstechnológia éllovasa, végül tömegkultúrája világszerte elterjed és máig rzi vonzerejét a világ fiatalsága számára. ŐA négy tényez nek együttesen köszönhet , hogy Amerika az egyetlen, átfogó értelemben vett globális hatalom.ö (*Brzezinski, 1999. 36. o.*)

Az amerikai globális hatalmat jellemezve Brzezinski hangsúlyozza, hogy nem nyers birodalmi uralomról, hanem hegemoniáról van szó. Ez azt jelenti, hogy a nemzetközi kapcsolatok elméletéb l jól ismert fogalom, a Őhard powerö, azaz a kemény katonai vagy gazdasági tényez k mellett a Ősoft powerö, azaz ideológiai és politikai tényez k is fontos szerepet játszanak befolyásának fenntartásában. Amerika vonzerejét növelik az általa terjesztett demokratikus eszmények, és az a szövetségi rendszer, amely els sorban a megnyerésre és nem az uralkodásra irányul. Ez a hegemonia Őegymáshoz kapcsolódó intézmények és eljárások összetett rendszerét jelenti, melynek az a funkciója, hogy konszenzust teremtsen, és elhomályosítsa a hatalom és befolyás terén mutatkozó aszimmetriákat. Ily módon az amerikai globális els ség szövetségek és koalíciók finom rendszerén nyugszik, és ezek szó szerint behálózzák a földgolyótö. (*Brzezinski, 1999. 40. o.*)

Brzezinski ugyanakkor nem rejti véka alá, hogy a globális intézmények, mint pl. az IMF vagy a Világbank is amerikai befolyás alatt állnak. Ez a rendszer mégsem hierarchikus: ŐAmerika olyan, számtalan elemb l összekapcsolódó univerzum közepén áll, ahol a hatalom gyakorlása folyamatos alkuk, párbeszéd, konszenzus-keresések során történik, még ha ennek a hatalomnak végs soron egyetlen központja is van, nevezetesen Washingtonö (*Brzezinski, 1999. 41. o.*)

Az amerikai hegemonia által teremtett nemzetközi rend elemei a kollektív biztonsági rendszerek, a regionális gazdasági együttm ködések, a konszenzusra törekv eljárások és szövetségek, és végül egy csírájában meglév nemzetközi alkotmányos és jogi szerkezet is. Brzezinski felfogásában ez a hegemonia a nemzetközi rendszer stabilitásának záloga, és könyvében azt vizsgálja, mennyiben fenntartható ez a következ évszázadban, és mit kell tenni a meg rzéséhez. Könyve egyfajta állapotfelmérés az ezredforduló el tti helyzetr l. Mivel könyve még a 2001. évi New Yorki World Trade Center (Világkereskedelmi Központ) elleni terrortámadás el tt íródott, amely jelent sen megváltoztatta az amerikai konszenzusos külpolitikát és a katonai doktrínát, nem sejtette el re a George W. Bush-kormányzatnak az

unilaterális külpolitika és a preventív háborúk irányába tett neokonzervatív fordulatát. Még körvonalalaiban sem volt látható a 2008-2009-ben kibontakozó pénzügyi világválság és gazdasági recesszió sem, amely Amerika korábbi gazdasági pozíciójának megrendülését jelzi. Amerika presztízse és vezetési pozíciója a világrendszerben már nem olyan megkérdőjelezhetetlen és bizonyos, mint amilyenek akár egy évtizeddel ezelőtt is voltak. Kiviláglik ez az amerikai közéleti publicisztika áramából is, amelyben lassan szinte már főbiává válik a kínai gazdasági felemelkedéstől való szorongás. (Például a mértékadó Newsweek c. magazinban már nincs olyan szám, amely ne tartalmazna fontos információkat és elemzéseket Kínáról, ami egyébként a lap realizmusát is dicséri.) A dollárban tartott óriási kínai tartalékvalutától való függés tudatosulása a pénzügyi válság idején, az olcsó kínai áruimport és a nagy volumenű kínai felvásárlások és beruházások éppúgy, mint Kína geopolitikai stratégiája a nyersanyag- és energia-bázisokhoz való hozzáférés biztosítására, már egy egészen megváltozott nemzetközi környezetet tükröznek. Barack Obama győzelme a 2008. évi amerikai elnökválasztáson már annak a tükrö, hogy az amerikai társadalomban is szélesebb körben tudatosultak azok a szűnyeg alá söpört problémák, amelyek a jövő század arculatát és benne Amerika helyzetét meghatározhatják: az unilaterális külpolitika nemzetközi népszerűtlensége és kudarca, a gazdasági vezetési szerep további erodálódása rivális gazdasági hatalmak felemelkedése révén, a környezeti problémák súlyosbodása, a klímaváltozás és az energiaválság problémái.

A világ arculata mindezek folytán jelentősen megváltozott a 21. század első évtizedében. **John Agnew a globalizáció következményeinek három fő szcenárióját vizsgálja fel a geopolitikai helyzet változásának jellemzésére.** Az egyik a globális gazdaság kialakulása, amely gyökeresen megváltoztatja a nemzetközi politika színterét, kibővítve szereplők körét (vö. a G7-G20 változást), és szabályozási igényeket vet fel a nemzetközi gazdasági rend egésze tekintetében (a global governance, **globális kormányzás szükséglete**). A másik a civilizációk/kultúrák harcának víziója, amely a globális rendszerben jelentkező mélyreható szakadást és konfliktust tételez fel. A harmadik az Egyesült Államok imperiális hegemoniájának fenntartása, amelynek a feltevések szerint nem kell komoly katonai kihívással számolnia, és ezért garantálhatja a nemzetközi rendet. Agnew kritikus nézete szerint azonban csak az első lehet valódi új alternatívának tekinteni: a második és a harmadik nem új jelenség, hiszen regionális konfliktusok korábban is léteztek, és a régi államközpontú imperializmus sem újdonság.

Ugyanakkor Agnew illúziók nélkül tekint a globalizáció elretörésére. Elutasítja a globalizáció optimista mítoszait, de az ellene való felszínes hadakozást is. A mítoszok közé

sorolja azt is, hogy sokan a globalizációt valami ősosemvoltó újdonságnak tekintik, holott az újkor óta érvényesülő tendenciáról van szó, amelyet a nemzetállami rivalizáció és bezárkózás korszaka csak id legesen feltartóztatott. A globalizáció nem teremt egyenl séget, ellenkez leg, még növeli is a jövedelmi különbségeket. Példaként hozza fel, hogy a G7 csoportba tartozó legfejlettebb országok ma is 55 %-át adják a világ GDP-jének, csakúgy, mint 1980-ban. A nagy városi agglomerációk mindig több t két vonzanak, mint a peremvidékek, nincs semmiféle kiegyenlítés. A világ nagy része integrálatlan marad, elkerülik a t keberuházások, s nincs sem politikai szándék, sem elkötelezettség e peremhelyzet megváltoztatására. Mítosznak tekinti a globalizáció elretörésének a neoliberalizmussal való kizárólagos összekapcsolását is. Természetesen igaz, hogy az Egyesült Államok a szabad piac eszméje jegyében szorgalmazta a folyamatot, de tévedés lenne e mögött csak szellemi inspirációt látni, fontosabb volt ennél a hidegháborús rivalizálás diktálta geopolitikai érdek. A magántulajdonon alapuló gazdasági racionalitás és a magánfogyasztás ösztönzése volt az, amit szembe lehetett helyezni a kollektivisták és nem-szabad szovjet modellel. Ez hatásos propaganda is volt az amerikai életforma mellett. Ugyanakkor emiatt szerinte csak mítosz, hogy a globalizációnak ne lenne alternatívája. A globalizációnak persze sok új híve is támadt, akik nyertesei e folyamatnak. A piac mindenhatóságában való hit eltérése a pénzügyi válság miatt ezért nem okvetlenül akasztja meg a globalizáció folyamatát, a piac helyébe az állam léphet. Az elmúlt évtizedekben éppen azok az országok váltak a legsikeresebbekké, amelyek képesek voltak er forrásaikat állami mozgósítással a gazdasági növekedés szolgálatába állítani. Ez arra utal, hogy az államok jelent sége nem feltétlenül csökken a bel- és külpolitikában. Az USA kormánya a hidegháborúban mintegy támogatta a őszabad világő gazdaságát, de ha ett l a jöv ben el is áll, más szereplők vehetik át a szerepét. (Agnew, 2010. 268-72. o.) További mítosznak tartja, hogy a globalizáció elvi ellentétben állna a jóléti állammal. Szerinte az állam jóléti funkciói sincsenek ellentétben a globalizációval, mert éppen azok az államok lehetnek sikeresek, amelyek fejlesztik a közszolgáltatásokat, és jelentős beruházásokat eszközölnek a humán infrastruktúrába.

Mint John Agnew hangsúlyozza, a globalizáció ugyanakkor egy nyitott, a szabadkereskedelmi elveket elfogadó nemzetközi rendszert feltételez, amihez azonban partnerek kellene. Az egyes államok eltérő pozíciókat foglalhatnak el ebben a rendszerben, és ezért nem azonos módon viszonyulnak a kialakításához, illetve a fenntartásához. De együttműködésükre mindenképp szükség van a globalizáció további, szabályozottabb működésének kialakításához. ŐHa meg is ntt a transznacionális vállalatok hatalma, az

államok nyújtják továbbra is azt a szabályozó keretet, amelyen belül működniük kellő írja az állam szerepéről a globalizáció fenntartásában. Annyit mégis el kell ismerni, hogy a globalizáció rávilágít arra, hogy az emberi társadalmak területi államokba szerveződése nem a történelem egyedüli, természetes és végleges állapota (Agnew, 2010. 181-299. o.).

Agnew szerint egymással összefüggő feszültség van az USA által vezérelt globalizáció és az USA mint neo-imperialista hegemon hatalom szerepe között. Következtetése szerint itt lenne az ideje lenne nyugdíjazni a modern geopolitikai képzelőerőt, és a globalizáció mellett letenni a voksot. Ennyiben voltaképpen ahhoz a gondolathoz tér vissza, amelyet Blouet koncepciója kapcsán ismertettünk: a globalizáció tendenciája részben mégiscsak időszertlenné teszi a hagyományos geopolitikai gondolkodást. Megfogalmazása szerint a globalizáció vonzereje egyre nő egy olyan világban, amelyben nem halljuk többé a Hannibál a kapuk előtt szlogent. Egyelőre nem tudni, hogy ezt a belátást tettek is követik-e, nem lát sok bizonyítékot a változási hajlandóságra. Mint némi rezignációval megállapítja: „A világ még túlságosan a foglya egy másik ókori bölcsességnek, amely századokon át érvényes volt, de még sosem váltotta be, amit ígért: ha békét akarsz, készülj a háborúra” (Agnew, 2010. loc. 3246).

A jövő baljós körvonalai

Laurent Cohen-Tanugi „A jövő világ alakja” c. könyvében már a New York-i terrortámadás utáni helyzetre reflektál, a globalizálódás geopolitikai következményeit elemezve. Okfejtését sajátos borúlátás, a globális rendszer fenyegetettségének tudata határozza meg. Három új jelenséget nevez meg, amely radikálisan átalakítja a nemzetközi színteret. **Az első a radikális iszlám megjelenése**, amely a nemzetközi rendszer egyik destabilizáló tényezője. A nemzetközi terrorizmus a fejlett technikai civilizációk könnyű sebezhetőségét tárja szemünk elé, egyik fő forrása pedig az iszlám országok egy részének gazdasági elmaradottsága és a modern világ ütközése, a modernségbe való belépés nehézségeiből eredő frusztráció. **A második tényező Kína látványos elretörése a nemzetközi színtéren**, visszakapcsolódása a globális gazdasági rendszerbe, és az ezzel együtt megnövekedett politikai-hatalmi súlya, amely átrendezi az ázsiai térség viszonyait. **A harmadik a fejlett nyugati világ két fő központjának, az Egyesült Államoknak és az Európai Uniónak a párhuzamos meggyengülése.** Az egyiket a terrorizmus ellen meghirdetett háború kudarcai határozzák meg, a konszolidáció elmaradása Irakban és Afganisztánban; a másikat a szerző szerint az európai integrációs folyamat megtorpanása, az

alkotmányozási folyamat lelassulása, a politikai egységtörekvések helyett a nemzeti érdekek, a populizmus és nacionalizmus újraerősödése. S miután a mai nemzetközi rend és tengelyének és a stabilitás zálogának az euro-atlanti viszonyt tekintti, emiatt egyenesen az atlanti korszak végét vizionálja. Az ellenkező várakozásokkal szemben, **a poszt-bipoláris, multipoláris világ a szerző szerint nem bizonyult sem harmonikusnak, sem kiegyensúlyozottnak.** Visszatértek a konfliktusok, újra erősödik a nacionalizmus és az identitáspolitika, az energiaforrásokért folyó harc, feltámadnak a régi hatalmi politika reflexei. Ameddig a globalizáció lendülete tartott, a nemzetközi rendszer fejlődésének elrehabilitáló elemeként jelent meg. Most viszont újra észlelhető a hagyományos geopolitika feltámadása. Egyfelől látható a gazdasági integráció trendje, és felsejlik a multilateralizmus békés világa, másfelől viszont visszatérünk a nemzeti és regionális hatalmi stratégiák konfrontációjához, a háttérben a nemzetközi terrorizmussal, polgárháborúkkal és kudarcba fulladó államokkal, amelyek felségterületükön képtelenek a rendnek és törvényességnek érvényt szerezni.

A legveszélyesebb e tekintetben a nukleáris proliferációt (tömegpusztító fegyverek elterjedését) tiltó nemzetközi rezsimek fellazulása. Miközben az elmúlt néhány évtizedben a nukleáris fegyverek a felelős nagyhatalmak kezében a háborús konfliktust fékező tényezőnek bizonyultak, ma már nem sikerül érvényt szerezni elterjedésük tilalmának, és ez azzal fenyeget, hogy diktátorok vagy terroristák kezébe kerülnek, ami katasztrofális következményekkel járhat. Különösen robbanékony a helyzet abban az iszlám térségben, ahol harc folyik a haladás és a maradás erői között, ami egyben az iszlamista terrorizmus fő forrása is. Bár Cohen-Tanugi nem osztja Huntington pesszimizmusát a civilizációk harcáról, és nem pusztán a globalizációt okolja, hanem az iszlám országokon belüli ellentétekből vezeti le a szélsőségesek megjelenését, mégis joggal hangsúlyozza a mai helyzetből a nemzetközi biztonságra, a geopolitikai egyensúlyra és a gazdasági növekedésre leselkedő veszélyeket. Az iszlamista terrorizmus nemcsak az energia-ellátás biztonságát fenyegeti, ami a közvetlen amerikai beavatkozás egyik oka volt, hanem az egész Közel-Kelet (különösen Izrael) biztonságát, de Európáét is, tekintettel arra, hogy az európai muszlim bevándorlók 15-20 milliós létszáma 15 éven belül várhatóan megduplázódik.

A globalizációs folyamat egyik legnagyobb pozitívuma a legnépesebb fejlődő országok gazdasági felemelkedése: Chindia (China + India), továbbá Brazília és Oroszország, akiket együtt **BRIC országoknak** is szokás nevezni. Egyes gazdasági előrejelzések (némileg túlzó) szerint 2050-ig a világ népességének 80 %-a állíthatja el a világ GDP-jének 60 %-át. Ez óriási elmozdulás a korábbi időkhez képest. Ez alapján ma már nem állítható, hogy a szabadkereskedelem csak a gazdag északi országok javát szolgálja.

A helyzet változását jellemzi, hogy a globalizációval szemben álló erők Amerika-ellenessége egyes országokban lassan átadja a helyét az Ázsiától való félelemnek. A tőkés és a munkahelyek a forrás- és termelés-kihelyezés eredményeként a világ fejletlenebb régióiba vándorolnak, és ezáltal a globalizáció egyre kevésbé lesz űamerikai-jellegű.

Különös jelentősége van **Kína** utóbbi három évtizedben zajló űbékés felemelkedésének, amely kínai geopolitikai stratégiának is nevezhető. Teng Hsziao Ping 1979-ben hirdette meg a nyitás és felzárkózás politikáját, megnevezve az ország négy modernizációs célját az ipar, a mezőgazdaság, a tudomány és a védelem területén. Kína azóta óriási ütemben fejlődik, ami elre vetíti a világ gazdasági és politikai rendjének átalakulását. De nemcsak Kínáról van szó: India is követi Kínát a globalizáció elnyeléseinek kihasználásában és a fejlesztési erőfeszítésekben. Egyelőre a tömegtermelésben erősek, néhány klasszikus iparágban ű mind a könnyű-, mind a nehéziparban ű már egyre erősebb transznacionális vállalatokat tudhatják magukénak, de az elrejelzések szerint rövidesen a űhigh-techő iparágakban is jelentős elretörés várható. Kína óriási beruházásokat eszközöl az infrastruktúra és az oktatás-kutatás fejlesztésébe, és ebben India is követi. Utóbbi még azzal az elnyel is rendelkezik, hogy a legfejlettebb szektorokban nagy tömegű angolul beszélő képzett szakemberrel rendelkezik. A BRIC országok együttesen talán képesek lesznek felszámolni a gazdag északi országok protekcionizmusát, ami ma igen erősen a mezőgazdasági termelésben, és ezzel a szegényebb országok versenyképessége is javulhat.

Ezek a változások olyan következményekkel járnak, mint a nyersanyagok iránti kereslet és az energiaéhség rendkívüli növekedése. Ez pedig növeli az árakat, és egyben óriási jövedelemátrendező eredményez az energiahordozót termelő országokba, ezáltal segítve és támogatva a gazdasági nacionalizmust. Egyes becslések szerint a három fő Perzsa (Arab)-öböl menti olajország ű Arab Emírségek, Szaúd-Arábia és Kuvait ű együttesen mintegy 3 billiós részvényt pakett felett rendelkezik. Emellett exportoffenzívája révén Kína is képes óriási külkereskedelmi többletével (ami a legújabb források szerint közelíti a 3 billió dollárt) nemcsak belső fejlesztési, hanem külgazdasági és külpolitikai céljainak megvalósítását is finanszírozni.

Mindez a globalizáció változó arcát mutatja, amely jelentős geopolitikai átrendeződet vetít elre az eddigi világrendhez képest. A változások pedig hosszú távon nem okvetlenül csökkentik, de még növelhetik is a nemzetközi feszültségeket, miután a konfliktusok kezelésére szolgáló nemzetközi, globális intézményrendszer még egy korábbi állapot erőviszonyait tükrözi. A globalizáció geopolitikai arénává vált, melyben a nemzeti érdekek

követése a gazdasági erő növekedése folytán stratégiai dimenziót kölcsönöz minden lényeges gazdasági terjeszkedésnek.

Környezet- és energiapolitika, mint a geopolitikai átrendez és motorja

A geopolitikai küzdelem folytatódásának legfontosabb területe az energiaforrásokért folyó hatalmi versengés. Az energia kulcsfontosságú kérdése lett a mai nemzetközi politikának, ez húzódik a környezetpolitikai viták mélyén éppúgy, mint a katonai és biztonsági stratégiai megfontolásokban. Mint S. Dalby írja, a globalizációt mint az internettel behálózott világot lelkesen ünneplőknek figyelembe kellene venni, hogy az internet, a komputerhálózatok működéséhez áram kell, nem is kevés, amelyet ma dominánsan gázzal, olajjal, szénnel vagy atomenergiával működésre termelnek meg. A globális gazdaság teljesen működésképtelen lenne az energiafelhasználás magas mértéke nélkül; a nagy népességet koncentráló városi civilizáció fenntartása, a modern ipar és a szolgáltatások energia-igényessége, a szállítások (a repülés, vasút, konténeres áruszállítás vízen és országúton) olcsósága és biztonsága, a nagy hozamú mezőgazdasági termelés mind növeli az energia iránti kiapadhatatlan éhséget. Az energiafogyasztás ráadásul exponenciálisan az iparosodási korszakba lépő, nagy népességű fejlődő országok növekvő igényei miatt is. Ugyanakkor a hagyományos fosszilis energiahordozók véges készleteken alapulnak, kinyerésük egyre több drága beruházást is igényelhet. Ez megdrágíthatja az energiahordozókat, aminek az ára az összes többi áru és szolgáltatás árának növekedésében is jelentkezik. Pusztán ez a tény is önmagában növelheti a gazdagság és szegénység ellentétét, egy országon belül is, de a nemzetközi szinten még inkább kiélezve az energiaforrások és a szállítás biztonsága körüli konfliktusokat.

Ezért a mai geopolitikai koncepciók és stratégiák központjában az energiapolitika áll. A két Öböl-háború sem érthető meg e nélkül, és árulkodó tény, hogy a gazdag energiaforrásokkal rendelkező régiók a világ válságövezetei közé tartoznak. A fejlődő országokban (mindenekeltt Afrikában) zajló konfliktusok zöme is a nyersanyag- és energiahordozók lelőhelyei feletti ellenkezés, a kinyerhető haszon megosztása, a szállítási útvonalak biztonsága körül zajlanak. Újdonság, hogy az energiapolitikai játszma résztvevői között egy ideje a nagy állami konszernek vették az irányítást. A Perzsa (Arab)-öböl menti országok (Szaúd-Arábia, Irán, Irak, Kuvait, Arab Emírségek) nemzeti olajtársaságai, a venezuelai nemzeti petróleum társaság, vagy például az orosz Gazprom. Ezek a nemzeti

vállalatok óriási hatalommal rendelkeznek, és az érintett országok kormányai számára a külpolitikai célok eszközéül is szolgálnak. (Klare, 2009. 19. o.)

Mindennek eredjeként alapvető geopolitikai átrendezés zajlik a nemzetközi szintén. **Az energiabiztonság megteremtésének stratégiai törekvése új katonai-politikai blokkosodást is eredményez.** M.T. Klare két lényeges blokkot emel ki, amelyek a világpolitikai konfliktusok új potenciális gyújtópontját képezik. Az egyik az 1996-ban alapított, sanghaji állandó irodával is rendelkező Sanghaji Együttműködési Szervezet. Létrejöttének fő indítéka egyfelől a kínai és orosz állam aggodalma az erősödő amerikai befolyás miatt, másfelől az energiahordozókat exportáló országok és az importra szoruló Kínai Népköztársaság közös érdeke. Tagjai Kína mellett Oroszország, valamint Kazahsztán, Tádzsikisztán, Kirgizisztán és Üzbegisztán. A szervezet egy regionális biztonsági közösséget alkot, amely már több nemzetközi hadgyakorlatot is tartott. Az olaj- és gázvezetékek építése mellett Kína jelentős mértékben importál korszerű fegyvereket is Oroszországból, és a közép-ázsiai országokkal a nyugat-kínai etnikai zavargások megfékezésében is együttműködik.

A másik formálódó blokk az Amerikai Egyesült Államok és Japán szövetségére támaszkodó, Dél-Koreát, Tajvant és a Csendes-óceán déli részén elhelyezkedő országokat foglalja magában, melyek együttműködése Kína növekvő befolyását kívánja ellensúlyozni a térségben. M. T. Klare szerint e két blokk kialakulása sábjóső jel. Egyelre a kínai-orosz és az amerikai-japán hatalmi szövetségek közötti versengés nem ért el kritikus mértéket, de az energiaforrásokért folyó harc a Kaszpi-tenger medencéjében, a Perzsa (Arab) -öbölben és a kelet-kínai tengeren mély geopolitikai érdekeket érint. S mivel az olaj-, a gáz- és uránkészletek hosszú távon bizonyosan csökkennek, nem lehet tudni, hogy mindez nem vált-e ki elbb-utóbb nemzetbiztonsági érdekekre hivatkozó nagyhatalmi sserfitogtatást, amelynek logikája kicsúszhat a felek ellenrzése alól.

Ráadásul nemcsak az energiahordozókért folyó versengés miatti esetleges nemzetközi incidensek okozhatnak problémát, hanem egy új hidegháborúval fenyegető fegyverkezési verseny kiújulása is, amely elszívja a pénzt az alternatív energia kutatása és egy ökológiai szempontból fenntartható energiagazdaság kiépítése elől. Egy új hidegháborús légkör emellett a demokráciát is fenyegeti, mert az energia-ínséggel párhuzamosan megnövekszik az állam hatalma; nemzetbiztonsági okokra hivatkozva a mainál szorosabb ellenrzés alá vonhatja az egész társadalmi életet. Ennek máris vannak jelei a fejlett országokban is, ahol csorbítják a helyi és regionális önkormányzatok jogát a beleszólásra a jelentős energiagazdasági beruházások terén, amelyekről szövetségi, központi hatáskörben lehet dönten (Klare, 2009. 242. o.).

Az energia-probléma megoldása kollektív partneri viszonyt igényel, ellenkez esetben a nemzetállami érdekek gáttalan érvényesítési törekvése csapdahelyzetet idéz el, ami a nukleáris fegyverkezési verseny logikájára emlékeztet. Ennek belátása indította el a nemzetközi klímakonferenciák sorozatát, amelyek ó ha nem is eredményeztek még látványos megoldásokat ó legalább a kitörés irányát mutatják. Jó hír, hogy az Egyesült Államok és Kína tárgyalásokat kezdett a hosszú távú partnerségr l az energiapolitikában, és az Európai Unió és Kína is tett közös er feszítéseket a tengerentúli energiaforrások közös hasznosítása érdekében.

A 2008-2009-ben kitört nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság ugyan egy id re csillapította az energiaéhséget, de hosszú távon nem számolhatunk ennek mérsékl hatásával. Emellett a pénzügyi válság éppenséggel azokat a beruházásokat és kutatásokat is blokkolja, amelyek az alternatív megoldások bevezetéséhez szükségesek lennének. M. T. Klare következtetése ezért nem ad sok okot az optimizmusra: szerinte az energiáért folyó globális küzdelem nem fog enyhülni, a kínálat sz kössége még fokozódhat is. ŠSajnos amint alábbhagynak a válsággal összefügg korlátozások, a geopolitikai küzdelem csak még élesebbé válik (Klare, 2009. 269. o.).

Quo vadis Europa?

Számunkra különösen fontos kérdés, hogy ebben a geopolitikai harcban az Európai Unió milyen pozíciót foglal el. Cohen-Tanugi a geopolitikai változások egyik eredményeként az euro-atlanti korszak végét jósolja a világpolitikában. Demográfiai és gazdasági adatokkal érzékelteti a változások horderejét. 2050-ig az ENSZ Népesedési Tájékoztató Irodája (Population Reference Bureau) 9,3 milliárd emberrel számol, és ennek zömét nem Európa és USA adja majd. Becslések szerint a demográfiai növekedés 60 %-át a jövő ben Ázsia adhatja, de Afrika lakossága is gyorsan növekszik. A közeli évtizedekben, már csak ez okból is, jelent sen meg fog n ni a migrációs nyomás Európai Unióra, miközben Európa gazdasági befolyása csökkenni fog. A gazdasági növekedésben is érvényesül a perifériák el retörése. Ezt bizonyítja Kína és India töretlen növekedési dinamikája, amely még a nemzetközi pénzügyi válság és recesszió közepette is 6-12 %-ot tesz ki. Több szakért szerinte ezzel csak a hosszabb távú evolúciós trend áll helyre, hiszen becslések szerint az ipari korszak kezdetén, 1820-ban Kína részesedése még a világgazdaság 30 %-a volt, India 15 %-a, Európa 23 %-a és az Egyesült Államok 2 %-a mellett.

Az új világrend id sebb Bush által meghirdetett ígérétét a hidegháború vége után nem sikerült megvalósítani. A konfliktus-vonalak a hidegháború után kétségkívül máshová helyez dtek át, plurálisabbá vált a világ, és az els iraki háború még vissza is igazolta azokat a reményeket, hogy a felel s nagyhatalmak közös er feszítéssel útját tudják állni az agresszióknak. A Pax Americana tartós fennmaradását és egy multilaterális világrend reményét azonban többek között éppen az Egyesült Államok új háborúi oszlatták szét, amelyek a New-York-i Világkereskedelmi Központ elleni terrortámadás sokkjára adott els reakciókból az egyoldalú megel z háborúk doktrínájáig tágították az USA geopolitikai stratégiáját. Amerika nemzetközi befolyása és presztízse jelent sen csökkent a George W. Bush elnöki id szakban, amely a neokonzervatív šrealistaö er politikát állította vissza jogaiba.

A gazdasági er viszonyok változása miatt erodálódik a II. világháború után kialakult nemzetközi intézményrendszer is. A šWashingtoni konszenzustö, amely a globalizáció el rehajtó eleme volt, a gazdasági válság bizonytalaníthatja el. Cohen-Tanugi szerint a Világkereskedelmi Szervezet azért is gyengült meg, mert nem sikerült tet alá hozni a dohai egyezményt, amely a fejl d országok számára igazságosabb, és f leg az érzékeny mez gazdasági termékkereskedelem terén egyenl bb viszonyokat eredményezhetett volna. Cohen-Tanugi ezért kérdésesnek tartja, hogy meddig lehet egyáltalán fenntartani a nyugati hatalmak dominanciáját a nemzetközi rendszer vezet intézményeiben, ha ez a megegyezés-képtelenség tovább is fennmarad.

Egy kereskedelmi háború kitörését a következ évtizedekben nem zárják ki a stratégiai elemz k sem, akik a potenciális konfliktus-források valószínűségét vizsgálják. Christopher Chase-Dunn és Bruce Podobnik *šThe next world war: world system crises and trendsö c. (Következ világháború ó a világrendszer válsága és folyamatai c.)* tanulmányukban (*Bornschier ó Chase-Dunn, 1999, 40-65. o.*) a lehet ségek közé sorolják, hogy a következ évtizedekben akár a központi hatalmak között is fegyveres konfliktus törjön ki, amennyiben a gazdasági válság nyomán a veszteségek elosztása, és vitális gazdasági érdekek sérelme miatt kiélez dnek az ellentétek. Ezt csak egy demokratikus világállam tudná megakadályozni, amely rendelkezik annyi hatalommal és legitimitással, hogy képes legyen kötelez en érvényt szerezni a közös szabályozásnak. Az ehhez vezet utat a szerz k az Egyesült Államok hegemon szerepének meg rzésében, illetve az ENSZ olyan reformjában látják, amely mögé határozottan odaállnak a leger sebb tagállamok. Ma erre éppen a körükben mutatkozik kevés készség, bár a legfejlettebb országok csoportjának kib vítése a G-20 köréig legalább megjeleníti az elismert közös érdekeltséget a világ új rendjének szabályozásában.

A nemzetközi problémákat a fejlett országokban is jelentkező belpolitikai válságok is súlyosbítják, amelyek a gazdasági stagnálás vagy hanyatlás idején a populizmus és a szélső pártok és mozgalmak erősödéséhez vezetnek. **A demokratikus országok is mindinkább szembesülnek ugyanis azzal, hogy a nemzetállami keretek irrelevánssá válnak egy sor társadalmi probléma megoldása szempontjából.** Ez kiábrándulást eredményez a politikából általában, a politikai elidegenedés pedig a liberális demokrácia ellen fordul. **A korrumpált politikai elitet elleni populisták támadásai** amelyek persze rendszerint ugyanennek az elitnek egyik vagy másik frakciója szítják **és egészében a jogállami demokrácia gyengülését idézik elő.** (Vö. *Political Extremism, Bertelsman, 2009.*)

Mindezek a változások Cohen-Tanugi szerint érzékenyebben érintik Európát, mint az Egyesült Államokat, amely kontinentális méretei, egységes piaca, gazdasági és technikai fejlettsége és sokkal pozitívabb demográfiai trendjei okán is könnyebben birkózik meg az új kihívásokkal. Gazdasági, demográfiai és katonai gyengesége miatt az európai pólus fogja leginkább megszenvedni a gazdasági és stratégiai erőknek a globalizációból eredő újraelosztását. **Európa nem ismerte fel az USA-val való stratégiai szövetségének a fontosságát a jövő szempontjából, amikor a multipolaritást hangsúlyozta.** Ezért Európa számára különösen fontosnak tartja a transzatlanti kapcsolatok további fenntartását és elmélyítését. **Európa számára az egyetlen esélyt az kínálja, ha az integráció szorosabbra fűzésével maga is globális játékosává válik.** Ellenkező esetben egy kínai-amerikai dominanciájú, kétosztatú világ kialakulására is lehetőség van.

Melyek a következő évtizedek fő prioritásai? Az első a nemzetközi rendszer adaptálása az új helyzethez, benne az ENSZ reformjával, új szakosított intézmények létrehozásával, amelyek források felett is rendelkeznek, és a globális kormányzás hatékonyabb formáit hozzák létre. A második Cohen-Tanugi szerint az arab-muszlim világ bevezetése a gazdasági és politikai modernitásba. Ehhez meg kell változnia a globalizációhoz és demokratizáláshoz való viszonyoknak, a mérsékelt iszlám országokat a vallási fundamentalizmus elleni küzdelemre kell ösztökélni, és támogatni a mérsékelt és reformista erőket. Harmadszor, a világ közjait meg kell tisztítani, csökkentve a klímaváltozás kockázatait. Közös küzdelmet kell indítani a szegénység, az elszivatagosodás következményei ellen. Csökkenteni kell az olajtól való függést, és egy ökológiai új dealt kell megcélozni, mindenképpen Kína és Egyesült Államok között, mely egyaránt magába foglalja az önkorlátozás és a technológia-megosztás elveit és gyakorlatát. Meg kell teremteni a globális élelmiszer-biztonság feltételeit. Végül a béke fenntartása és a nemzetközi kooperáció feltételeinek javítása céljából újra kell építeni az atlanti szövetséget, stratégiai partnersége

törekedve nemcsak a gazdaság területén, hanem a biztonság szempontjából fontos egyéb területeken is.

A fenti okfejtésekből, akár osztjuk a szerző érvelését, akár vitatjuk azt, annyi nyilvánvaló lehet, hogy **az új geopolitikának a globalizáció megváltozott viszonyai között nagymértékben különböznie kell a régitől**. A közös érdekek felismerése és a kölcsönös partnerség szükségességének elismerése nélkül egyetlen olyan probléma sem lesz megoldható, amelyet egy globális rendszerbe szervezett emberi társadalom felvet. A hatalmi politikának ugyan nincs vége, de az új geopolitikai írásokból az is kiderül, hogy ez nem szólhat többé pusztán területi államok közötti hatalmi vetélkedésről, és amint Simon Dalby ironikusan megállapítja (*Dalby, in: Ó Tuathail, loc. 9078*), a jövőbeli konfliktusainak megértéséhez kicsit differenciáltabb elméletre van szükség annál, mint hogy ki uralja az eurázsiai heartlandet.

Jegyzetek

¹ „The state-based world in which the modern geopolitical imagination has developed and to which it applies might seem to be in serious disarray.” (*Agnew: Geopolitics, Kindle version, loc.157.*)

² A geopolitika és a politikai földrajz megkülönböztetése annyiban önkényes, hogy a geopolitika jelentése mindkettőt tartalmazhatja. A geopolitika felfogható pusztán a külpolitika földrajzi dimenziójának is; adatokat, információkat kínál a külpolitikai döntések számára azért, hogy leírja egy-egy térség vagy ország földrajzi viszonyait, népességének és erőforrásainak megoszlását, térszerkezetét. A geopolitika második jelentése viszont már egyfajta alkalmazott politikai földrajz, amely koncepciójában politikai célokat is magában foglal. Ez kevésbé tudományos és objektív, sokkal inkább ideológiai konstrukció, amely tükrözi egy-egy nemzetállam politikai érdekeit és törekvéseit. Ez okból nem létezhet egyetlen semleges, tudományos geopolitika, hanem szükségképpen többféle geopolitikai doktrína létezik, az egyes országok eltérő biztonsági és hatalmi érdekeinek és céljainak megfelelően. (*Vö. Ó Tuathail, 200 o.*)

Irodalom

- Agnew, J. (1996) *Geopolitics: the Re-visualizing of the World*. Kindle edition: 2010.
 Agnew, J. (1998) *Globalization and Sovereignty*. Kindle edition, 1998, Kindle ed. 2010.
 Blouet, B.W. (2001) *Geopolitics and Globalization in the Twentieth Century*. Reaktion Books Ltd. 204. o.
 Bornschier, V. és Christopher C.-D. (eds.) (1999) *The Future of Global Conflict*. Sage, London.
 Brzezinski, Z. (1999) *A nagy sakktábla. Amerika világelsége és geostratégiai feladatai*. Európa Kiadó, Budapest. (The grand chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives. Basic Books, New York, 1997.).
 Cohen-Tanugi, L. (2008) *The Shape of the World to Come. Charting the geopolitics of a new century*. Columbia University Press, New York.
 Dalby, S. (1998) *Conclusion: Geopolitics, Knowledge and Power at the End of the Century*. In: Geraróid Ó Tuathail et al.
 Diamond, J. (2007) *Összeomlás. Tanulságok a társadalmak továbbéléséhez*. (Collaps. How societies choose to fail or succeed. 2005.) Typotex, Budapest..

-
- Friedman, T.L: (1999) *The Lexus and the Olive Tree*.
- Friedman, T.L. (2005) *The World is Flat: a Brief History of the Twenty-First Century*. Farrar, Straus and Giroux.
- Geopolitics and Globalization in the Twentieth Century* Brian W. (2004) Blouet Reaktion Books Ltd 204 pp 25 (Recenzálta: R. Pfederer).
- Global 2000* (1981) Der Bericht an den Präsidenten. (Global Future. Time to Act). Verlag Zweitausendeins, Frankfurt am Main.
- Huntington, S.P (1998) *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest .
- Kennedy, P.(1997) *A huszonegyedik század küszöbén*. Napvilág, Budapest .
- Klare, M.T (2009) *Rising Powers, Shrinking Planet. The new geopolitics of energy*. Henry Holt & Co. New York.
- Kotkin, S (2008) *Armageddon Averted. The Soviet Collapse 1970-2000*. Updated Ed., Oxford University Press, Oxford, New York.
- Kotkin, S. (2009) *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. With a Contribution by Jan T. Gross. Modern Library Edition, Random House, Inc., New York.
- Luttwak, E.N: (1998) *From Geopolitics to Geo-Economics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce*. In: Ó Tuathail et al., 125-131. o.
- Mittelman, J.H. (2000) *The Globalization Syndrome. Transformation and Resistance*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Niall F. (2009) The Year the World Really Changed. Forget the fall of the iron curtain: the events of 1989 matter more. *Newsweek*, Nov. 16.
- Ó Tuathail, G. ó Simon D. ó Routledge, P. (1998) *The Geopolitics Reader*. London and New York, 1998. Kindle Version, 2010.
- O'Meara, P.- By: O'Meara, P. - Mehlinger, H.D. - Krain, M. (Eds.) (2000) *Globalization and the Challenges of a New Century. A reader*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.
- O'Loughlin, V. J. (Ed.) (1994) *Dictionary of Geopolitics*. Publisher: Greenwood Press. Place of Publication: Westport, CT.
- Rosenau, J.N. (2008) The Challenges of a Globalized World. In: *American Studies International*. Vol. 38., Issue 2. 2000. 8. o.
- Seitz, J.L. (2002) *Global Issues. An Introduction*. 2nd ed. Blackwell.Stiglitz, Joseph E.: *Globalization and Its Discontents*. W. W. Norton & Company, New York, London.